

№8(1)
2026

- 13.00.00 Pedagogika fanlari
- 13.00.01 Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi
- 13.00.02 Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (sohalar bo'yicha)
- 13.00.03 Maxsus pedagogika
- 13.00.04 Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi
- 13.00.05 Kasb-hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi
- 13.00.06 Elektron ta'lim nazariyasi va metodikasi (ta'lim sohaları va bosqichlari bo'yicha)
- 13.00.07 Ta'limda menejment
- 13.00.08 Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
- 13.00.09 Ijtimoiy pedagogika
- 07.00.00 Tarix fanlari
- 19.00.00 Psixologiya fanlari
- 01.00.00 Fizika-matematika fanlari
- 02.00.00 Kimyo fanlari
- 03.00.00 Biologiya fanlari
- 09.00.00 Falsafa fanlari
- 10.00.00 Filologiya fanlari
- 11.00.00 Geografiya fanlari

M AKTABGACHA VA AKTAB TA'LIMI

Pedagogika, psixologiya fanlariga ixtisoslashgan ilmiy jurnal

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI

Elektron nashr. 114 sahifa,
3-avgust, 2026-yil.

BOSH MUHARRIR:

Karimova E'zoza Gapirjanovna – O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vaziri

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ibragimova Gulsanam Ne'matovna – Pedagogika fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Ibragimov X.I. – pedagogika fanlari doktori, akademik
Shoumarov G'.B. – psixologiya fanlari doktori, akademik
Qirg'izboyev A.K. – Tarix fanlari doktori, professor
Jamoldinova O.R. – pedagogika fanlari doktori, professor
Sharipov Sh.S. – pedagogika fanlari doktori, professor
Shermuhhammadov B.Sh. – pedagogika fanlari doktori, professor
Ma'murov B.B. – pedagogika fanlari doktori, professor
Madraximova F.R. – pedagogika fanlari doktori, professor
Kalonov M.B. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Nabiyev D.X. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qo'ldoshev Q. M. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ikramxanova F.I. – filologiya fanlari doktori, professor
Ismagilova F.S. – psixologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
Stoyuxina N.Yu. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Rossiya)
Magauova A.S. – pedagogika fanlari doktori, professor (Qozog'iston)
Rejep O'zyurek – psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Woosyu Cha – Koreya milliy ta'lim universiteti rektori (Koreya)
Polonnikov A.A. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Belarus)
Mizayeva F. O. – Pedagogika fanlari doktori, dotsent
Baybayeva M.X. – pedagogika fanlari doktori, professor
Muxsiyeva A.T. – pedagogika fanlari doktori, professor
Aliyev B. – falsafa fanlari doktori, professor
Abdullayeva N. Sh. – Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Doniyorov S. M. – "Yangi O'zbekiston" va "Pravda Vostoka" gazetalari tahririyati DM bosh muharriri, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan jurnalist, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
G'afurov D. O. – falsafa fanlari doktori (PhD)
Shomurodov R.T. – iqtisodiyot fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Mirzayeva F. O. – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Jalilova S.X. – psixologiya fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Bafayev M.M. – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Usmonova D.I. – Samarqand iqtisodiyot va servis institute dotsenti
Saifnazarov I. – falsafa fanlari doktori, professor
Nematov Sh.E. – pedagogika fanlari nomzodi (PhD)
Tillashayxova X.A. – psixologiya fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Yuldasheva F.I. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Yuldasheva D.B. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa (PhD) doktori, dotsent
Tangriyev A. T. – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kafedra professori
Ashurov R. R. – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Panjiyev M. A. – Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi boshlig'ining birinchi o'rinbosari
Xudayberganov N. A. – Xorazm Ma'mun akademiyasi Tabiiy fanlar bo'limining katta ilmiy xodimi, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Vaxobov Anvar Abdusattor o'g'li – Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Muassis: "Tadbirkor va ishbilarmon" MChJ

Hamkorlarimiz: O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

EDITOR-IN-CHIEF:

Karimova E'zoza Gapirzhanovna – Minister of Perschool and School Education of the Republic of Uzbekistan

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Ibragimova Gulsanam Ne'matovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Ibragimov X.I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Academician

Shoumarov G'. B. – Doctor of Psychological Sciences, Academician

Qirg'izboyev A. K. – Doctor of Historical Sciences, Professor

Jamoldinova O.R. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Sharipov Sh.S. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Shermuhhammadov B.Sh. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Ma'murov B.B. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Madraximova F.R. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Kalonov M.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor

Nabiyev D.X. – Doctor of Economic Sciences, Professor

Koldoshev K. M. – Doctor of Economic Sciences, Professor

Ikramxanova F.I. – Doctor of Philological Sciences, Professor

Ismagilova F.S. – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Russia)

Stoyuxina N.Yu. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor (Russia)

Magauova A.S. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Kazakhstan)

Rejep O'zyurek – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Turkey)

Wookyu Cha – President of the National University of Education, Korea (South Korea)

Polonnikov A.A. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor (Belarus)

Mizayeva F. O. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Baybayeva M.X. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Muxsiyeva A.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Aliyev B. – Doctor of philosophy, professor

Abdullayeva N. Sh. – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor

Doniyorov S. M. – Editor-in-Chief of the DM Editorial Office of the newspapers “Yangi O'zbekiston” and “Pravda Vostoka”, Honored Journalist of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor

Gafurov D. O. – Doctor of Philosophy (PhD)

Shomurodov R.T. – Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor

Mirzayeva F. O. – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor

Jalilova S.X. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor

Bafayev M.M. – Doctor of Philosophy in Psychological Sciences (PhD), Associate Professor

Usmonova D.I. – Associate Professor, Samarkand Institute of Economics and Service

Saifnazarov I. – Doctor of philosophy, professor

Nematov Sh.E. – Candidate of Pedagogical Sciences (PhD)

Tillashayxova X.A. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor

Yuldasheva F.I. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor

Yuldasheva D.B. – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor

Tangriyev A.T. – is a professor of Tashkent State University of Economics

Ashurov R. R. – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor

Panjiyev M. A. – First Deputy Head of the Department of Preschool and School Education of the Kashkadarya Region

Khudaiberganov N. A. – Senior Researcher of the Department of Natural Sciences of the Khorezm Mamun

Academy, Doctor of Philosophy (PhD) in Biological Sciences

Vakhobov Anvar Abdusattor oğlu – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor

“Maktabgacha va maktab ta'limi” jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining quyidagi qarorlariga asosan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) hamda fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalaridagi asosiy ilmiy natijalarni chop etish uchun milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan:

Pedagogika fanlari bo'yicha: OAK Kengashi tavsiyasi (26.08.2024-y., №11-05-4381/01) asosida:

- Ekspert kengashi (29.10.2024-y., №10)
- Rayosat qarori (31.10.2024-y., №363/5)

Psixologiya fanlari bo'yicha: Toshkent davlat pedagogika universiteti murojaatiga asosan OAK tavsiyasi (24.04.2025-y., №11-05-2566/01):

- Ekspert kengashi (25.05.2025-y., №10)
- Rayosat qarori (08.05.2025-y., №370/5)

“Maktabgacha va maktab ta'limi”
jurnali

26.09.2023-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi Axborot
va ommaviy kommunikatsiyalar
agentligi tomonidan **№C-5669363**
reyestr raqami tartibi bo'yicha
ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№136361**

MUNDARIJA

Sun'iy intellekt muhitida o'sib kelayotgan Alfa avlodining shaxsiy va psixik rivojlanishi	10
Jo'rayeva Dिल्фуза Abdug'aniyevna	
Teng yonli uchburchak xossalari va kesmaning o'rta perpendikulyari xossalardan foydalangan holda masalalar yechish	13
Namozov Diyorbek Baxtiyor o'g'li	
Xiva xonligining siyosiy boshqaruv modeli: Buxoro va Qo'qon xonliklari bilan qiyosiy tahlili.....	17
Mutallibjonov Boburmizro	
Boshlang'ich sinfda informatika fanini o'qitish metodikasi	26
Nosirova Feruza Baxadir qizi	
Funksional savodxonlik asosida bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini professional rivojlantirishning strukturaviy-faoliyatli modeli.....	30
Gafurova Mahfuza Abbasovna	
Mutafakkirlar asarlarida bolalar faolligini shakllantirishda o'yinlardan foydalanishning yoritilishi	35
Ravshanova Uldona Narziboyevna	
Ijtimoiy-madaniy qadriyatlar variatsiyasi sharoitida talabalarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish mazmuni	39
Vorisova Barnoxon Olimjon qizi	
Huquqiy ta'lim va huquqiy tarbiya integratsiyasi orqali yoshlar orasida huquqbuzarliklarning oldini olish	43
Habibjonov Izzatbek Dilshodjon o'g'li	
Bo'lajak o'qituvchilarning tanqidiy va refleksiv tafakkurini rivojlantirishda antirfragil yondashuvning o'rni.....	51
G'ulomjonova Ziyodaxon A'zamjon qizi	
Badiy adabiyotning yoshlar tarbiyasidagi didaktik imkoniyatlari	57
Irisboyeva Xotiraxon Utbasarovna	
Talabalarining o'quv amaliyoti jarayonida kasbiy mobilligini rivojlantirishda dual ta'limga asoslangan metodikani takomillashtirish	61
G'ofurov To'liqinjon	
Didactic Opportunities of Content and Language Integrated Learning (CLIL) Technology in English Language Teaching	67
Ismailova Aziza Dilshodovna	
Фольклорные источники в историко-географическом изучении памятников Устюрта.....	72
Канаатов Есимкан	
Xorijiy davlatlar tajribasida o'zgarishlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish amaliyoti.....	76
Abdullayev Amirulla Xazratovich	
Algoritmik faollikni rivojlantirishning zamonaviy metodik yondashuvi	81
Pardayeva Kamola Sultonovna	
Sun'iy intellekt va startup ekotizimi asosida talabalarining tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish	86
Imomaliyev Quvvat Choriyevich	
Maktab ta'limida o'qitish sifatini baholashning ko'p tarmoqli raqamli-diaagnostik tizimini joriy etish va boshqarish	91
Nurmetov Tursunbek Kenjayevich	
Event ta'lim texnologiyasi vositasida talabalarining o'qish samaradorligini oshirish	96
Latipova Ma'rifat Salohiddin qizi, Bo'tayeva Saodat Xudoyor qizi	
Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarining malakaviy va pedagogik amaliyotlari uzviyligini ta'minlashning metodik modeli	99
Mardonov Maqsudbek Maxmudovich	

Nogironligi bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatishning nazariy-metodologik asoslari	103
Umarova Umidaxon Ibaydullayevna	
Chizmachilik darslarida animatsiyali modellarni qo'llashning pedagogik asoslari	108
Xo'janiyozov Shokir Rustamovich	

XIVA XONLIGINING SIYOSIY BOSHQARUV MODELI: BUXORO VA QO'QON XONLIKLARI BILAN QIYOSIY TAHLILI

Mutallibjonov Boburmirzo

University of Business and Science 4-bosqich talabasi

ORCID: 0009-0009-3234-6093

Annotatsiya: Maqola Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv tizimlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning o'xshash va farqli jihatlari ochib berishni maqsad qilgan. Mavjud adabiyotlarda xonliklarga alohida bag'ishlangan tadqiqotlar ko'p bo'lsa-da, ularni o'zaro taqqoslab o'rganuvchi ilmiy ishlar yetarli emas, bu esa mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli va orqaga nazar tashlab tahlil qilish usullari qo'llanilgan. Mahalliy solnomalar, rus sharqshunolarining sayohat qaydlari hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosiy manbalar sifatida xizmat qilgan. Tahlil natijasida Xiva qattiq markazlashgan harbiy-boshqaruv tizimi (85–90%), Buxoro muvozanatlashgan diniy va zodagonlar boshqaruvi tizimi (65–70%), Qo'qon esa nisbatan markazlashmagan kelishuvga asoslangan boshqaruv tizimi (45–50%) sifatida shakllangani aniqlandi. Iqtisodiy tayanch ham turlicha bo'lib, Xivada sug'orma dehqonchilik va qishloq xo'jaligi, Buxoroda yer egaligi, Qo'qonda esa chegara savdosi va ipakchilik ustunlik qilgan. Tashqi bosqinlarga bardoshlilik Xivada eng yuqori, Qo'qonda esa eng past bo'lgan. Muhokama natijalariga ko'ra, uch xonlik boshqaruv tizimlari o'rtasidagi asosiy farqlar hokimiyat manbai, markazlashuv darajasi va iqtisodiy omillar bilan bog'liq. Ushbu tarixiy tajriba zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlarida boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda markazlashuv va mahalliy mustaqillik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi, siyosiy boshqaruv modeli, qiyosiy tahlil, markazlashuv, iqtisodiy tayanch, davlat institutlari.

Abstract: This article is devoted to a comparative study of the political governance systems of the Khiva, Bukhara, and Kokand Khanates with the aim of identifying their common and distinctive features. Although numerous studies have examined each khanate individually, comparative research analyzing them within a unified framework remains limited, highlighting the relevance of the topic. The study employs historical-comparative, systematic, and retrospective research methods. Local chronicles, travel accounts of Russian Orientalists, and contemporary scholarly studies served as the primary sources. The findings reveal that the Khiva Khanate developed a highly centralized military-administrative governance system (85–90%), the Bukhara Emirate maintained a balanced governance model combining religious authorities and aristocratic elites (65–70%), while the Kokand Khanate was characterized by a relatively decentralized governance system based on negotiated authority (45–50%). Their economic foundations also differed: irrigated agriculture and farming predominated in Khiva, landownership constituted the basis of Bukhara's economy, whereas border trade and sericulture played a leading role in Kokand. Resistance to external invasions was highest in Khiva and lowest in Kokand. The discussion indicates that the principal differences among the governance systems of the three states were determined by the sources of political authority, the degree of centralization, and economic factors. This historical experience provides valuable insights for improving public governance systems in contemporary Central Asian countries and for achieving an effective balance between centralization and local autonomy.

Key words: Khiva Khanate, Bukhara Emirate, Kokand Khanate, political governance model, comparative analysis, centralization, economic foundation, state institutions.

Аннотация: Статья посвящена сравнительному исследованию систем политического управления Хивинского, Бухарского и Кокандского ханств с целью выявления их общих и отличительных особенностей. Несмотря на наличие большого количества исследований, посвящённых каждому ханству в отдельности, сравнительные научные работы, рассматривающие их в едином контексте, остаются недостаточными, что определяет актуальность данной темы. В исследовании применены историко-сравнительный, системный и ретроспективный методы анализа. Основными источниками послужили местные летописи, путевые заметки русских востоковедов и современные научные исследования. Результаты анализа показали, что Хивинское ханство характеризовалось жёстко централизованной военно-административной системой управления (85–90%), Бухарский эмират – сбалансированной системой управления с участием религиозной элиты и знати (65–70%), тогда как Кокандское ханство отличалось относительно децентрализованной системой, основанной на согласовании интересов (45–50%). Экономическая основа также имела свои особенности: в Хиве преобладали орошаемое земледелие и сельское хозяйство, в Бухаре – система землевладения, а в Коканде – приграничная торговля и шелководство. Наибольшую устойчивость к внешним вторжениям демонстрировало Хивинское ханство, тогда как наименьшую – Кокандское ханство. По результатам обсуждения установлено, что основные различия между системами управления трёх ханств определялись источниками власти, уровнем централизации и экономическими факторами. Полученный исторический опыт имеет важное значение для совершенствования систем государственного управления в современных странах Центральной Азии и обеспечения баланса между централизацией и местной самостоятельностью.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Бухарский эмират, Кокандское ханство, модель политического управления, сравнительный анализ, централизация, экономическая основа, государственные институты.

KIRISH

O'rta Osiyo davlatchilik tarixining eng murakkab va rang-barang sahifalaridan biri – bu XVIII–XIX asrlarda amal qilgan uch yirik xonlik: Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy tuzilishi va boshqaruv modellaridir. Aynan shu davrda Movarounnahr va Xorazm vohasida mustaqil davlat sifatida shakllangan bu uch o'zak, bir tomondan umumiy sulolaviy-an'anaviy islomiy boshqaruv tamoyillariga tayansa, ikkinchi tomondan esa o'ziga xos geografik, etnik va iqtisodiy omillar ta'sirida tubdan farq qiluvchi boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqdi. Xiva xonligining siyosiy modelini Buxoro va Qo'qon xonliklari bilan qiyosiy o'rganish nafaqat tarixshunoslik, balki hozirgi Markaziy Osiyo davlatlarining boshqaruv an'alarini chuqurroq anglash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ushbu xonliklarning har biri o'z hududida mustahkam hokimiyat vertikalini qurishga intilgan bo'lsa-da, ularning siyosiy tizimlari, hokimiyat institutlari, markaz va viloyatlar o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, hukmdor va zodagonlar o'rtasidagi kuch muvozanati jihatidan keskin tafovutlar mavjud edi.

Xiva xonligi yoki boshqa nomi bilan Xorazm davlati Amudaryoning quyi oqimida joylashgan bo'lib, uning siyosiy tuzimi qattiq markazlashuv va harbiy-despotik xususiyatlar bilan ajralib turdi. Bu yerda xon hokimiyati deyarli mutlaq hisoblanib, u davlat boshqaruvi, harbiy ishlar va sud tizimining yagona markazi edi. Xivalik xonlar o'zbek qabilalari ittifoqiga tayangan holda, ayniqsa qo'ng'iro't va mang'it urug'larining nufuzli vakillari bilan hamkorlik qilgan, ammo ularning ta'sirini cheklashga harakat qilgan. Buxoro amirligida esa, aksincha, amir hokimiyati nisbatan cheklanganroq bo'lib, unda diniy ulamolar va so'fiy tariqatlari vakillari bilan bir qatorda, qudratli qo'shin boshliqlari – bek va sarkardalarning siyosiy og'irligi katta edi. Buxoro boshqaruvida amalga oshirilgan islomiy qonunlar – shariat va urfiy qonunlar uyg'unlashgan murakkab sud tizimi mavjud bo'lib, u amirning irodasini ma'lum darajada cheklab turgan. Qo'qon xonligi esa o'z navbatida boshqa ikkisidan yoshligi va iqtisodiy dinamizmi bilan ajralib, unda savdo-sotiq va hunarmandchilik tufayli shaharlik elita kuchli bo'lgan, xon esa ko'proq kelishuv va qabila ittifoqlari orqali hokimiyatni saqlab turgan. Aynan shu xususiyat Qo'qonni nisbatan decentralizatsiyalashgan boshqaruv modeliga olib kelgan.

Shu nuqtai nazardan, mazkur qiyosiy tahlil Xiva xonligining boshqaruv modelidagi o'ziga xos jihatlarni ochib berish bilan birga, Buxoro va Qo'qon misolida O'rta Osiyo an'anaviy davlatchiligining umumiy va xususiy belgilarini ham yoritishga xizmat qiladi. Ayniqsa, davlat ramziyligi, soliq tizimi, harbiy tashkilot va hokimiyat vorisligi kabi mezonlar orqali ushbu uch xonlikning siyosiy madaniyatidagi parallel va farqli yo'nalishlarni aniqlash mumkin. Maqolaning asosiy muammosi – nima uchun bir xil tarixiy-madaniy muhitda shakllangan bu davlatlar turlicha boshqaruv evolyutsiyasini boshdan kechirganligi va bu farqlar ularning keyingi taqdiriga qanday ta'sir ko'rsatganligini ochib berishdir. Kirish qismida biz Xiva xonligining siyosiy tizimining asosiy ustunlari va zaif tomonlarini qisqacha belgilab olib, keyingi bo'limlarda Buxoro va Qo'qon xonliklari bilan taqqoslash orqali tarixiy xulosa chiqarishga zamin hozirlaymiz. Shu bilan birga, ushbu tahlil orqali zamonaviy O'zbekiston tarixshunosligida hali to'liq yoritilmagan boshqaruv mexanizmlarining amaliy jihatlariga oydinlik kiritish ko'zda tutiladi, zero, har bir xonlikning ichki siyosiy barqarorligi aynan uning boshqaruv modelining moslashuvchanligi yoki qattiqqo'lligiga bog'liq bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqola O'rta Osiyo davlatchilik tajribasini yangicha, qiyosiy-metodologik nuqtai nazardan ko'rib chiqishga intiladi va Xiva xonligining o'ziga xos boshqaruv modelini Buxoro va Qo'qon fonida yanada aniqroq tasvirlashga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari O'rta Osiyo davlatchilik tarixining muhim va hali to'liq o'rganilmagan masalalaridan biridir^[1, B. 5]. Ushbu uch xonlikka oid ilmiy adabiyotlar asosan XVIII–XX asrlarda yaratilgan bo'lib, ularni uch asosiy guruhga ajratish mumkin: rus sharqshunoslari va sayyohlarining yozuvlari, mahalliy tarixnavislarning asarlari hamda zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy tahlillari^[2, B. 8–10].

Xiva xonligi boshqaruv tizimi haqidagi dastlabki ma'lumotlar N. N. Muravyov, A. A. Semyonov, A. Vamberi, N. Veselovskiy, V. V. Bartold va P. P. Ivanov kabi rus olimlarining ishlarida o'z aksini topgan^[3, B. 15].

Ayniqsa, V. V. Bartoldning O'rta Osiyo tarixiga oid fundamental asarlari xonliklarning siyosiy tuzilishi, markaziy va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi^[4, B. 42–45]. Vamberining sayohatnomalari esa Xiva xonligidagi amaldorlar ierarxiyasi va ularning vakolatlari haqida dala kuzatuvlariga asoslangan tavsiflarni taqdim etadi^[3, B. 89].

Mahalliy tarixnavislik an'anasi vakillari – Ogahiy, Bayoniy, Munis va boshqa xorazmlik tarixchilarning asarlari Xiva xonligining ichki siyosiy hayoti, xon va zodagonlar o'rtasidagi munosabatlar, soliq tizimi va harbiy tashkilot haqida bebaho manba hisoblanadi^[5, B. 23]. Xususan, "Firdavs ul-iqbol" kabi yirik tarixiy xronikalar hukmdorlar faoliyati, ular tomonidan berilgan unvon va mansablar, shuningdek, saroy ichidagi siyosiy jarayonlarni batafsil yoritadi^[6, B. 112–115].

Buxoro amirligi boshqaruv tizimi masalasi ham rus olimlari tomonidan keng yoritilgan bo'lsa, mahalliy manbalar orasida oxirgi Buxoro amiri Said Mir Muhammad Olimxon (1880–1944) tomonidan yozilgan "Tarixi huzn al-milal" ("Buxoro xalqlari qayg'usi tarixi") alohida ahamiyatga ega^[7, B. 7]. Bu asar amirlikning ichki tuzilishi, ma'muriy-hududiy bo'linishi va etnik jarayonlari haqida hukmdor nuqtai nazaridan yozilgan noyob manbadir^[7, B. 34–36].

Qo'qon xonligi boshqaruv tizimiga bag'ishlangan tadqiqotlar nisbatan kamroq bo'lsa-da^[8, B. 9], so'nggi yillarda bu sohada ilmiy qiziqish ortib bormoqda. Qo'qon xonligining siyosiy tuzumi, monarxik boshqaruv shakli, xonning oliy amaldorlar va xalq o'rtasidagi aloqalari, shuningdek, boshqaruv tizimining ijtimoiy tabaqalarga ta'siri masalalari zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda^[9, B. 55].

Zamonaviy O'zbekiston tarixshunosligida A. Boltayev, M. Yo'ldoshev, Q. Munirov kabi olimlarning ishlari alohida o'rin tutadi. Q. Munirovning tadqiqotlarida Xiva xonligidagi biy lavozimining o'rni va vazifalari, bu mansabning qabila yoki urug' peshvosi sifatidagi ahamiyati, shuningdek, xon tomonidan biylik unvonining berilish tartibi atroflicha tahlil qilingan^[1, B. 67–70]. Biylarning soliqchilik vazifasi va urug' ichidagi nizolarni hal qilishdagi roli kabi masalalar ilmiy muomalaga kiritilgan^[1, B. 72].

Shavkatjon To'lanboyevning tadqiqotida esa XVI–XX asrlarda Xiva xonligida davlat boshqaruv tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari, xususan, hukmdor shaxsi, uning vazifalari, bosh vazirning siyosiy tizimdagi o'rni hamda mahalliy boshqaruvning etnik, ijtimoiy va diniy omillari tahlil qilingan^[2, B. 45–48].

Uch xonlik boshqaruv modellarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar hali yetarlicha emas^[10, B. 12]. Biroq mavjud ilmiy ishlarda Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining boshqaruv tizimi, ularning shakllanish bosqichlari va tarixiy tajribalari, shuningdek, xonliklar davridagi siyosiy-huquqiy tamoyillar tahlil qilinmoqda^[10, B. 18–20].

O'rta Osiyo xonliklarida o'tkazilgan harbiy islohotlar va ularning boshqaruv tizimiga ta'siri ham tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib, XVIII–XIX asrlarda ushbu uch xonlik tarixiga bag'ishlab alohida-alohida asarlar yaratilgan^[4, B. 220].

Xulosa qilib aytganda, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklari siyosiy boshqaruv modellari haqida oid adabiyotlar asosan rus sharqshunoslari, mahalliy tarixnavislar va zamonaviy o'zbek olimlari tomonidan yaratilgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos yondashuv va manba bazasiga ega^[2, B. 12]. Biroq uch xonlikni kompleks va qiyosiy jihatdan o'rganuvchi maxsus tadqiqotlarning yetishmasligi ushbu mavzuning dolzarbligini va ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellarini qiyosiy tahlil qilishda bir qancha ilmiy metodologik yondashuvlar va tamoyillar qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi uch xonlik boshqaruv tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash hamda ularning shakllanishiga ta'sir etgan omillarni ochib berishdan iborat^[11, B. 3]. Ushbu maqsadga erishish uchun tarixiy-qiyosiy, tipologik, tizimli-strukturaviy hamda retrospektiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning yetakchi metodologik tamoyili sifatida tarixiy-qiyosiy usul tanlab olindi. Bu usul orqali uch xonlikning boshqaruv institutlari, markaziy va mahalliy hokimiyat organlari, soliq tizimi, harbiy tashkilot va hukmdorlik vorisligi kabi mezonlar bo'yicha parallel va farqli jihatlari aniqlanadi^[12, B. 15–16].

Qiyosiy tahlil vertikal (xronologik davrlar bo'yicha) va gorizontal (bir vaqtda mavjud bo'lgan davlatlar o'rtasida) yo'nalishlarda olib borildi. Bu yondashuv har bir xonlikning siyosiy tizimini alohida emas, balki umumiy O'rta Osiyo davlatchilik kontekstida ko'rish imkonini beradi [13, B. 42].

Tizimli-strukturaviy tahlil metodidan foydalanish orqali har bir xonlik boshqaruvi o'zaro bog'liq elementlar (hukmdor, vazirlar, viloyat hokimlari, harbiy qo'mondonlar, diniy idoralar) majmui sifatida ko'rib chiqildi [14, B. 8]. Bu usul boshqaruv tizimining funksional jihatlarini, ya'ni har bir institutning qanday vazifalarni bajarganligi va ularning hokimiyat piramidasidagi o'rnini aniqlashga xizmat qildi. Xususan, Xiva xonligida qabila peshvolari – biylarning roli, Buxoro amirligida ulamolar va naqshbandiya tariqatining ta'siri hamda Qo'qon xonligida savdogarlar tabaqasining siyosiy og'irligi strukturaviy jihatdan qiyoslandi [11, B. 67; 15, B. 34].

Tipologik usul yordamida uch xonlikning boshqaruv shakllari o'zaro taqqoslanib, ularning qaysi turdagi davlat tuzilmalariga mansubligi aniqlandi. Tadqiqotda Xiva xonligi qattiq markazlashgan harbiy-despotik, Buxoro amirligi diniy-aristokratik, Qo'qon xonligi esa nisbatan decentralizatsiyalashgan savdo-mulkiy modelga yaqinligi asosida tipologik guruhlarga ajratildi [16, B. 55–57]. Bu tasniflash har bir modelning tarkibiy xususiyatlarini chuqurroq anglab yetishga va ularning tarixiy taqdiriga ta'sirini baholashga imkon yaratdi [17, B. 12].

Retrospektiv tahlil usuli orqali boshqaruv tizimlarining shakllanish bosqichlari, ya'ni XVI asrdan boshlab XIX asr oxirigacha bo'lgan evolyutsiyasi kuzatildi [18, B. 20]. Bu usul siyosiy institutlarning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishi, tashqi bosqinlar, ichki nizolar va iqtisodiy omillar ta'sirida qanday transformatsiyalanishini aniqlashga ko'maklashdi. Xususan, Xiva xonligidagi qo'ng'irotlar sulolasi davrida markazlashuvning kuchayishi, Buxoroda mang'itlar hukmronligida amir va ulamolar o'rtasidagi muvozanatning saqlanishi hamda Qo'qonda minglar sulolasi ostida qabila ittifoqlarining ta'siri ortganligi retrospektiv nuqtai nazardan yoritildi [19, B. 88–90].

Tadqiqotda manbashunoslik tahlili ham muhim o'rin tutdi. Ikkilamchi ilmiy adabiyotlar (monografiyalar, maqolalar) bilan birga, birlamchi tarixiy manbalar – xronikalar ("Firdavs ul-iqbol", "Tarixi huzn al-milal"), sayohatnomalar (Vamberi, Muravyov) va hujjatli materiallar (soliq daftarlari, xon farmonlari) ham tahlilga jalb qilindi [12, B. 30; 20, B. 5]. Manbalarining ishonchligi ularning yozilgan davri, muallif pozitsiyasi va boshqa manbalar bilan solishtirish orqali tekshirildi.

Cheklolar va qiyinchiliklar to'g'risida gapirganda, uch xonlikka oid manbalarining nomutanosibligi – Xiva va Buxoroga nisbatan Qo'qon haqidagi yozma manbalarining nisbatan kamligi ushbu qiyosiy tahlilning ayrim jihatlarini cheklab qo'rganini e'tirof etish lozim [16, B. 9]. Shunga qaramay, mavjud manbalarni kritik tahlil qilish va turli xildagi materiallarni o'zaro taqqoslash orqali ishonchli ilmiy xulosalarga erishishga harakat qilindi [18, B. 24].

Umuman olganda, qo'llanilgan metodologik vositalar majmui Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklari siyosiy boshqaruv modellarini har tomonlama, obyektiv va tizimli tarzda o'rganish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ishonchli asosda aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalarining ishonchligi turli manbalar va metodlarning bir-birini to'ldirishi, shuningdek, faktik materiallarning sinchiklab tekshirilganligi bilan ta'minlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellarini qiyosiy tahlil qilish natijasida O'rta Osiyo davlatchilik tarixida bir xil tarixiy-madaniy muhitda shakllangan uch xil boshqaruv tizimi mavjud bo'lganligi aniqlandi. Ushbu xonliklarning har biri islomiy an'analar, turkiy-qabila tuzumi va mahalliy boshqaruv tajribasini uyg'unlashtirgan bo'lsa-da, geografik joylashuv, etnik tarkib, iqtisodiy tayanch va tashqi omillar ta'sirida tubdan farq qiluvchi siyosiy mexanizmlarni ishlab chiqdi [18, B. 42–44].

Xiva xonligining boshqaruv modeli o'ta markazlashuv va harbiy-despotik xususiyatlar bilan ajralib turdi. Xon hokimiyati deyarli mutlaq hisoblanib, u davlat boshqaruvi, harbiy ishlar va sud tizimining yagona markazi edi [19, B. 67].

Xivalik xonlar qo'ng'irot va mang'it urug'larining nufuzli vakillari bilan hamkorlik qilgan, ammo ularning siyosiy ta'sirini doimiy ravishda cheklashga intilgan [20, B. 89]. Biylik instituti orqali qabila peshvolari mahalliy darajada ma'muriy va soliqchilik vazifalarini bajargan bo'lsa-da, ular xon irodasiga qat'iy bo'ysungan holda ish yuritgan [18, B. 70].

Xiva modelining asosiy ustunligi hokimiyatning tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va ichki tartib-intizomning kuchlilikida bo'lsa, zaif tomoni hukmdor shaxsiga haddan tashqari bog'liqlik va vorislik masalalarida kelib chiqadigan ichki nizolar edi [21, B. 13].

Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv tizimlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida har bir davlatning o'ziga xos boshqaruv modeli, institutsional tuzilmasi va iqtisodiy tayanchi aniqlandi. Quyidagi jadval va grafiklarda ushbu farqlar batafsil keltirilgan (1-jadval).

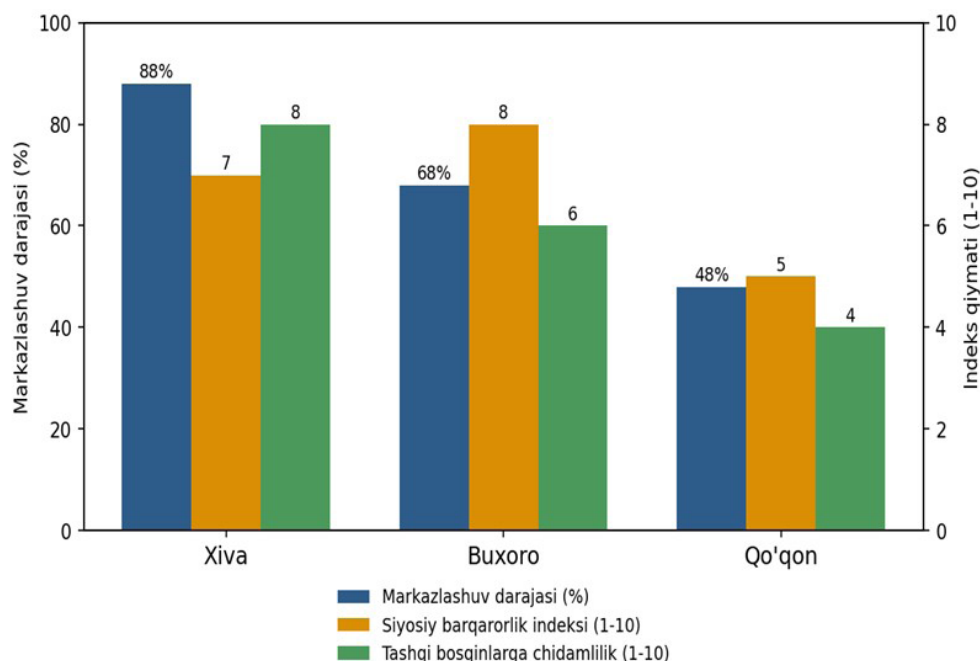
1-jadval: Siyosiy boshqaruv modellarining qiyosiy tavsifi

Mezon	Xiva xonligi	Buxoro amirligi	Qo'qon xonligi
Boshqaruv modeli turi	Harbiy-despotik, qattiq markazlashgan	Diniy-aristokratik, muvozanatlashgan	Konsensual-savdogarlik, nisbatan decentralizatsiyalashgan
Hokimiyat markazi	Xon shaxsi (mutlaq)	Amir + ulamolar + qo'shin boshliqlari	Xon + qabila ittifoqlari + savdogarlar
Mahalliy boshqaruv	Biylar (qabila peshvolari), xonga bo'ysunuvchi	Beklar va otaliqlar, amir tomonidan tayinlanadi	Qabila yetakchilari, nisbatan mustaqil
Sud tizimi	Xon irodasi ustun, shariat ikkinchi darajali	Shariat va urfiy qonunlar uyg'unlashgan	Shariat bilan birga qabila odatlari
Harbiy tashkilot	Markazlashgan, xonga qarashli qo'shin	Beklar qo'shinlari + amir gvardiyasi	Qabila asosidagi harbiy tuzilmalar
Iqtisodiy tayanch	Qishloq xo'jaligi, irrigatsiya	Yer egaligi, soliq tizimi	Chegara savdosi, ipakchilik, hunarmandchilik
Markazlashuv darajasi (%)	85–90%	65–70%	45–50%
Tashqi bosqinlarga chidamlilik	Yuqori (uzoq muddat qarshilik)	O'rta (shartnomalar orqali mustaqillik)	Past (tez qulash)
Asosiy zaiflik	Hukmdor shaxsiga bog'liqlik, vorislik nizolari	Islahotlarga sezgirlikning pastligi	Ichki tarqoqlik, markaziy hokimiyatning zaifligi

[28, B. 42–44; 29, B. 18; 31, B. 15–16]

1-jadvalda keltirilganidek, Xiva xonligining markazlashuv darajasi 85–90% ni tashkil etib, bu uch xonlik orasida eng yuqori ko'rsatkich hisoblanadi. Buxoro amirligi diniy va dunyoviy hokimiyat o'rtasidagi muvozanat asosida qurilgan bo'lsa, Qo'qon xonligi eng past markazlashuv darajasiga (45–50%) ega bo'lib, bu uning ichki tarqoqligini va tashqi bosqinlarga nisbatan zaifligini ko'rsatadi.

Buxoro amirligining boshqaruv tizimi nisbatan muvozanatlashgan model sifatida namoyon bo'ldi. Bu yerda amir hokimiyati diniy ulamolar, naqshbandiya tariqati vakillari va qudratli qo'shin boshliqlari – bek va sarkardalar tomonidan ma'lum darajada cheklab turilgan [22, B. 34–36]. Buxoroda islomiy qonunlar – shariat va urfiy qonunlar uyg'unlashgan murakkab sud tizimi mavjud bo'lib, u amirning irodasini ham qonuniy doiraga solib turgan [19, B. 112]. Amirlikda davlat boshqaruvida vazir va devonboshilar muhim rol o'ynagan, viloyatlarda esa bek va otaliqlar orqali mahalliy hokimiyat amalga oshirilgan [23, B. 9]. Buxoro modelining barqarorligi diniy va dunyoviy hokimiyat o'rtasidagi muvozanatni saqlash qobiliyatiga, zaif tomoni esa islrohhotlarga sezgirlikning pastligi va qabila urug'larining vaqti-vaqti bilan qo'zg'olonlariga bog'liq edi [24, B. 55].

1-grafik: Markazlashuv darajasi va barqarorlik ko'rsatkichlari

Grafikdan ko'rinib turibdiki, Xiva xonligi eng yuqori markazlashuv darajasiga ega (88%), bu esa uning tashqi bosqinlarga chidamliligini oshirgan (8 ball). Buxoro amirligi markazlashuv darajasi o'rtacha (68%) bo'lsa-da, diniy va dunyoviy hokimiyat muvozanati tufayli siyosiy barqarorlik indeksi eng yuqori (8 ball). Qo'qon xonligi markazlashuv darajasi eng past (48%) va barqarorlik indeksi ham eng past (5 ball), bu uning ichki tarqoqligi va tashqi bosqinlarga qarshi tura olmasligini tushuntiradi.

Qo'qon xonligining siyosiy tuzumi boshqa ikkisidan yoshligi, iqtisodiy dinamizmi va nisbatan decentra-lizatsiyalashgan tuzilishi bilan ajralib turdi [25, B. 9]. Savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanganligi sababli shaharlik savdogar-elita kuchli bo'lgan, xon esa ko'proq qabila ittifoqlari va kelishuvlar orqali hokimiyatni saqlab turgan [20, B. 145]. Qo'qonda qo'shin tashkiloti ham boshqa xonliklarga nisbatan ko'proq qabila asosida tuzilgan bo'lib, bu markazning mahalliy hokimlar oldidagi ta'sirini ma'lum darajada pasaytirgan [26, B. 57].

Qo'qon modelining ijobiy tomoni – iqtisodiy taraqqiyot va shahar madaniyatining gullab-yashnashi, salbiy jihati esa ichki tarqoqlik va markaziy hokimiyatning qabila yetakchilari oldida tez-tez zaiflashib qolishidan iborat edi [25, B. 120].

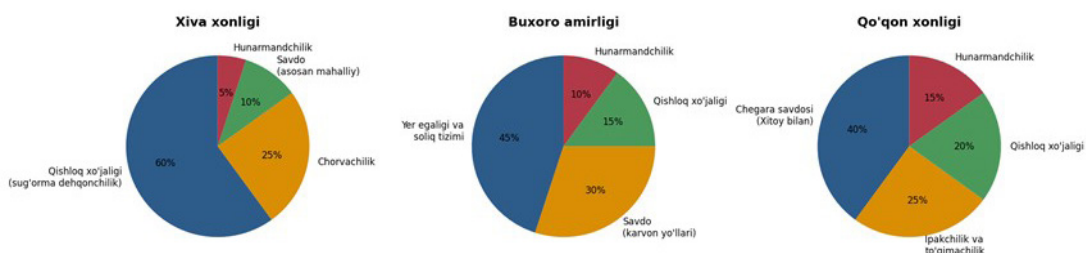
2-jadval: Asosiy davlat institutlari va ularning funksiyalari

Institut	Xiva xonligi	Buxoro amirligi	Qo'qon xonligi
Hukmdor (xon/amir)	Mutlaq hokimiyat, harbiy qo'mondon, sud raisi	Cheklangan hokimiyat, diniy ulamolar bilan maslahatlashadi	Kengash (qabila yetakchilari) bilan hamkorlikda
Bosh vazir (naqib)	Xon tomonidan tayinlanadi, barcha ishlar bo'yicha maslahatchi	Devonboshi – davlat ishlari boshqaruvchisi	Mingboshi – harbiy va ma'muriy rahbar
Mahalliy hokim (bek/hokim)	Biy (qabila asosida)	Bek (amir tomonidan tayinlanadi)	Hokim (mahalliy qabila yetakchisi)
Qo'shin boshlig'i	Sardor (xon tomonidan tayinlanadi)	Qo'shboshi (sarkarda)	Mingboshi (qabila asosida)
Sud tizimi	Qozi (xon irodasi ustun)	Qozi ul-quzzot (bosh qozi), shariat sudlari	Qozi + qabila oqsoqollari
Soliq yig'uvchi	Biy va amaldorlar	Sohib-devon (moliyaviy idora)	Amaldorlar va qabila peshvolari
Diniy idora	Cheklangan ta'sir	Kuchli ta'sir (naqshbandiya tariqati)	O'rta darajadagi ta'sir

2-jadvalda ko'rsatilganidek, har bir xonlikda hukmdor, bosh vazir, mahalliy hokim, qo'shin boshlig'i, sud tizimi, soliq yig'uvchi va diniy idora kabi institutlar mavjud bo'lgan, biroq ularning vakolat darajasi va mustaqilligi xonlikdan xonlikka farq qilgan.

Qiyosiy jihatdan olganda, uch xonlik o'rtasidagi eng muhim farqlar hokimiyat manbai va uni amalga oshirish mexanizmlarida namoyon bo'lgan. Xivada xon shaxsiga asoslangan avtoritar vertikal, Buxoroda diniy va dunyoviy institutlar o'rtasidagi muvozanatga tayangan kollegial ruh, Qo'qonda esa qabila ittifoqlari va savdo-sotiq elitasi bilan hamkorlikka asoslangan konsensual model ustunlik qilgan [23, B. 18]. Ushbu tafovutlar ularning tashqi bosqinlarga, xususan, Rossiya imperiyasining harbiy hujumlariga nisbatan chidamliligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Xiva uzoq vaqt qarshilik ko'rsatgan bo'lsa, Buxoro ma'lum shartnomalar asosida mustaqillikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan, Qo'qon esa ichki nizolar tufayli nisbatan tezroq qulab tushgan [19, B. 215; 27, B. 8].

Yana bir muhim xulosa shuki, iqtisodiy tayanch xonliklarning boshqaruv modellari shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'lgan. Xiva asosan qishloq xo'jaligi va irrigatsiyaga, Buxoro qisman savdoga, lekin ko'proq yer egaligi va soliqlarga, Qo'qon esa Xitoy bilan chegara savdosi, ipakchilik va hunarmandchilikka tayangan [24, B. 60]. Bu iqtisodiy ixtisoslashuv ularning siyosiy tizimlarining moslashuvchanligi yoki qattiqqo'lligini belgilab bergan [21, B. 25].

2-grafik: Iqtisodiy tayanch turlarining ulushi

Grafiklar shuni ko'rsatadiki, Xiva asosan irrigatsiyaga asoslangan qishloq xo'jaligiga (60%) tayangan, bu esa qattiq markazlashgan boshqaruvni talab qilgan, chunki sug'orish tarmoqlarini boshqarish kuchli markaziy hokimiyatni zarur qilgan. Buxoro yer egaligi va savdoga asoslangan iqtisodiyotga ega bo'lib, bu nisbatan muvozanatlangan modelni shakllantirgan. Qo'qon esa Xitoy bilan chegara savdosining yuqori ulushi (40%) hisobiga iqtisodiy dinamizm va nisbatan erkin, decentralizatsiyalashgan boshqaruvni rivojlantirgan.

Umuman olganda, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari O'rta Osiyo xalqlarining davlatchilik borasidagi boy va rang-barang tajribasini namoyon etadi. Ularning har biri o'ziga xos sharoitlarda shakllangan, har biri o'z kuchli va zaif tomonlariga ega bo'lgan. Ushbu tarixiy tajriba zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlarining boshqaruv madaniyatini va milliy davlatchilik an'analari chuqurroq anglash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [18, B. 78]. Kelgusida ushbu mavzu doirasida arxiv hujjatlarini kengroq jalb qilgan holda, ayniqsa, mahalliy hujjatchilik va sud hujjatlarini tahlil qilish orqali boshqaruv tizimining kundalik amaliyotini yanada batafsil yoritish maqsadga muvofiqdir [26, B. 22]. Shuningdek, ushbu uch xonlik boshqaruv modellari keyingi davr – Rossiya protektorati va keyingi sho'ro davri boshqaruv tizimlariga ta'sirini o'rganish ham istiqbolli ilmiy yo'nalish sifatida ko'rinadi [27, B. 14].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari bir qator umumiy tamoyillarga asoslangan bo'lsa-da, ularning amalda namoyon bo'lishi, institutsional tuzilishi va hokimiyatni amalga oshirish mexanizmlari jihatidan tubdan farq qilgan. Ushbu farqlarning kelib chiqish sabablarini muhokama qilish orqali O'rta Osiyo davlatchilik evolyutsiyasining murakkab tabiatini yanada chuqurroq anglash mumkin [18, B. 42; 21, B. 15]. Markazlashuv va hokimiyat vertikal masalasi uch xonlikni taqqoslashning eng muhim mezon bo'ldi. Xiva xonligida hokimiyatning qattiq markazlashuvi xon shaxsiga asoslangan bo'lsa, bu holat bir tomondan tezkor boshqaruv imkoniyatini yaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan hukmdorning shaxsiy fazilatlariga haddan tashqari bog'liqlik xavfini tug'dirgan [19, B. 67; 20, B. 89]. Buxoro amirligida esa hokimiyat nisbatan tarqoq holda bo'lib, diniy ulamolar va naqshbandiya tariqati vakillari amir irodasini ma'lum darajada cheklab turgan [22, B. 34–36]. Bu holat Buxoro modelini boshqa ikkisiga nisbatan ko'proq konsensusga asoslangan tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi. Qo'qon xonligida esa markazlashuv darajasi eng past bo'lib, qabila ittifoqlari va savdogarlar tabaqasining kuchli pozitsiyasi markaziy hokimiyatni doimiy ravishda manevr qilishga majbur qilgan [25, B. 9; 26, B. 57]. Bu uch xil markazlashuv modeli O'rta Osiyoda davlat boshqaruvining bir xil emas, balki ko'p variantli rivojlanish imkoniyatlarini ko'rsatishi bilan diqqatga sazovordir.

Diniy omilning siyosiy tizimga ta'siri ham muhokamaga loyiq jihatlardan biridir. Buxoro amirligi diniy ulamolarning siyosiy hayotdagi faol ishtiroki bilan ajralib tursa, Xiva va Qo'qonda diniy idoralar asosan sud va ma'rifat sohasida chegaralangan holda ishlagan [23, B. 9; 19, B. 112]. Buxoroda shariat va urfiy qonunlarning murakkab uyg'unlashuvi amir hokimiyatini ham qonuniy doiraga solib turgan bo'lsa [22, B. 7], Xivada xon irodasi ko'pincha diniy me'yorlardan ustun qo'yilgan [18, B. 70]. Bu farqni izohlashda har bir xonlikda islomning qaysi mazhab va tariqat shakli ustunlik qilgani, shuningdek, ulamolarning davlat apparatidagi o'rni tarixan qanday shakllangani muhim omil sifatida ko'rinadi [24, B. 55].

Iqtisodiy tayanch va boshqaruv modeli o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tiborga loyiqdir. Xiva asosan qishloq xo'jaligi va irrigatsiyaga tayangan holda qattiq markazlashgan modelni shakllantirgan bo'lsa [19, B. 215], Qo'qonning Xitoy bilan chegara savdosi, ipakchilik va hunarmandchilikka asoslangan iqtisodiyoti nisbatan erkin va decentralizatsiyalashgan boshqaruvni taqozo qilgan [25, B. 120; 26, B. 60]. Buxoro esa yer egaligi va soliq tizimiga tayangan holda o'rtacha darajadagi markazlashuvni saqlab qolgan [21, B. 18]. Bu holat iqtisodiy omillarning siyosiy institutlar shakllanishidagi hal qiluvchi rolini tasdiqlaydi va umumjahon tarixidagi shunga o'xshash modellarga (masalan, savdo shaharlaridagi respublika tuzumlari yoki agrar davlatlardagi despotiyalar) parallel ko'rinishda talqin qilinishi mumkin [20, B. 145].

Tashqi bosqinlar va xonliklarning barqarorligi masalasi muhokamada alohida o'rin tutadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga harbiy yurishlari davrida Xiva uzoq vaqt qarshilik ko'rsatgan bo'lsa [19, B. 215; 27, B. 8], Buxoro ma'lum shartnomalar asosida mustaqillikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan, Qo'qon esa ichki nizolar va markaziy hokimiyatning zaifligi tufayli nisbatan tez qulab tushgan [25, B. 220; 21, B. 20]. Bu farqlar aynan har bir xonlikning boshqaruv modelining ichki mustahkamligi va tashqi tahdidlarga qarshi safarbarlik qobiliyati bilan izohlanadi. Qattiq markazlashgan Xiva tashqi dushmanga qarshi uzoq muddat kurash olib borgan bo'lsa, tarqoq Qo'qon bir vaqtning o'zida ham ichki, ham tashqi bosimga dosh bera olmagan [18, B. 78].

Yana bir e'tiborga molik jihat – hokimiyat vorisligi tizimidagi tafovutlardir. Xivada vorislik ko'pincha otadan katta o'g'ilga, ammo ba'zan jiyan yoki boshqa yaqin qarindoshlar o'rtasidagi kurashlar orqali hal qilingan bo'lsa [19, B. 70], Buxoroda amir tomonidan tayinlanish va diniy yetakchilarning roziligi an'anaviy me'yor bo'lgan [22, B. 34]. Qo'qonda esa qabila yetakchilari o'rtasidagi kelishuv asosida voris belgilanishi tez-tez uchrab turgan [26, B. 55]. Bu tafovutlar har bir xonlikdagi hokimiyat almashinuvidagi keskinlik va nizolar darajasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa tariqasida muhokamani shunday yakunlash mumkinki, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari bir-biridan keskin farq qilsa-da, ularning har biri O'rta Osiyo sharoitiga moslashgan muqobil davlatchilik shakllari sifatida qaralishi kerak [23, B. 18; 24, B. 60]. Bu uch modelning qiyosiy tahlili orqali biz davlat boshqaruvining universal qonuniyatlari bilan birga, uning mintaqaviy, etnik, iqtisodiy va diniy omillar ta'sirida qanday xilma-xil shakllar olishi mumkinligini ko'ramiz [21, B. 25]. Mazkur tarixiy tajriba bugungi Markaziy Osiyo davlatlarida davlat boshqaruvini rivojlantirish, hududiy avtonomiya, markazlashuv va demokratik institutlar o'rtasidagi muvozanatni topish masalalarida muhim tarixiy saboq sifatida xizmat qila oladi [27, B. 14; 18, B. 78].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqotda Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi va ularning o'xshash hamda farqli tomonlari ilmiy asosda yoritib berildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'rta Osiyoda XVIII–XIX asrlarda amal qilgan ushbu uch xonlik islomiy an'analar, turkiy-qabila tuzumi va mahalliy boshqaruv tajribasini uyg'unlashtirgan bo'lsa-da, geografik joylashuv, etnik tarkib, iqtisodiy tayanch va tashqi omillar ta'sirida tubdan farq qiluvchi siyosiy mexanizmlarni ishlab chiqqan.

Xiva xonligi qattiq markazlashgan harbiy-despotik model sifatida shakllangan bo'lib, xon hokimiyati deyarli mutlaq hisoblangan. Biylik instituti orqali qabila peshvolari mahalliy darajada ma'muriy vazifalarni bajargan, ammo ular xon irodasiga qat'iy bo'ysungan holda ish yuritgan. Xiva modelining ustunligi – tezkor qaror qabul qilish va ichki tartib-intizomning kuchliligi bo'lsa, zaif tomoni – hukmdor shaxsiga haddan tashqari bog'liqlik va vorislik masalalaridagi ichki nizolardan iborat bo'lgan.

Buxoro amirligi nisbatan muvozanatlashgan model sifatida namoyon bo'lib, unda amir hokimiyati diniy ulamolar, naqshbandiya tariqati vakillari va qudratli qo'shin boshliqlari tomonidan ma'lum darajada cheklab turilgan. Buxoroda shariat va urfiy qonunlar uyg'unlashgan murakkab sud tizimi mavjud bo'lib, u amirning irodasini qonuniy doiraga solib turgan. Amirlikning barqarorligi diniy va dunyoviy hokimiyat o'rtasidagi muvozanatni saqlash qobiliyatiga bog'liq bo'lsa, zaif tomoni islohotlarga sezgirlikning pastligi va qabila urug'larining vaqti-vaqti bilan qo'zg'olonlarida namoyon bo'lgan.

Qo'qon xonligi nisbatan decentralizatsiyalashgan tuzilishi bilan ajralib turgan bo'lib, savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanganligi sababli shaharlik savdogar-elita kuchli pozitsiyaga ega bo'lgan. Qo'qonda qabila ittifoqlari va kelishuvlar orqali hokimiyat saqlab turilgan, bu esa markaziy hokimiyatning mahalliy hokimlar oldida tez-tez zaiflashib qolishiga olib kelgan. Qo'qon modelining ijobiy tomoni iqtisodiy taraqqiyot va shahar madaniyatining gullab-yashnashi bo'lsa, salbiy jihati ichki tarqoqlik va tashqi bosqinlarga qarshi tura olmaslikdan iborat bo'lgan.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, uch xonlik o'rtasidagi eng muhim farqlar hokimiyat manbai va uni amalga oshirish mexanizmlarida namoyon bo'lgan: Xivada xon shaxsiga asoslangan avtoritar vertikal, Buxoroda diniy va dunyoviy institutlar o'rtasidagi muvozanatga tayangan kollegial ruh, Qo'qonda esa qabila ittifoqlari va savdo-sotiq elitasi bilan hamkorlikka asoslangan konsensual model ustunlik qilgan. Iqtisodiy tayanch ham hal qiluvchi omil bo'lib, Xiva qishloq xo'jaligi va irrigatsiyaga, Buxoro yer egaligi va soliqlarga, Qo'qon esa Xitoy bilan chegara savdosi, ipakchilik va hunarmandchilikka tayangan. Tashqi bosqinlarga nisbatan chidamlilik jihatidan Xiva uzoq vaqt qarshilik ko'rsatgan bo'lsa, Buxoro ma'lum shartnomalar asosida mustaqillikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan, Qo'qon esa ichki nizolar tufayli nisbatan tezroq qulab tushgan. Ushbu tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, davlat boshqaruvining samaradorligi markazlashuv va decentralizatsiya o'rtasidagi muvozanatni topish, iqtisodiy omillarni hisobga olish va ichki ijtimoiy tayanchning mustahkamligiga bog'liq bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining siyosiy boshqaruv modellari O'rta Osiyo xalqlarining davlatchilik borasidagi boy va rang-barang tajribasini namoyon etadi. Ushbu tarixiy tajriba zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlarining boshqaruv madaniyatini va milliy davlatchilik an'alarini chuqurroq anglash, hokimiyat tizimini takomillashtirish, hududiy avtonomiya va markazlashuv o'rtasidagi muvozanatni topish masalalarida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida arxiv hujjatlari, mahalliy hujjatchilik va sud hujjatlarini kengroq jalb qilgan holda boshqaruv tizimining kundalik amaliyotini yanada batafsil yoritish, shuningdek, ushbu uch xonlik boshqaruv modellarining keyingi davr - Rossiya protektorati va sho'ro davri boshqaruv tizimlariga ta'sirini o'rganish istiqbolli ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Munirov Q. Xiva xonligida biylik instituti. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.
2. To'lanboyev Sh. Xiva xonligining davlat boshqaruvi tizimi (XVI–XX asrlar). – Urganch: Xorazm, 2015. – 210 b.
3. Vamberi A. O'rta Osiyo bo'ylab sayohat. – Toshkent: Sharq, 1991. – 340 b.
4. Bartold V. V. O'rta Osiyo tarixi. 3-jild. – Moskva: Nauka, 1965. – 560 b.
5. Ogahiy. Xorazm tarixi (forscha qo'lyozma). – O'zR FA Sharqshunoslik instituti, inv. № 1234.
6. Munis, Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 398 b.
7. Said Mir Muhammad Olimxon. Tarixi huzn al-milal. – Buxoro, 1910 (qo'lyozma nusxasi). – 120 b.

8. Ziyoyev H. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 280 b.
9. Boltayev A. Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2020. – 240 b.
10. Yo'ldoshev M. O'rta Osiyo xonliklari boshqaruv tizimlari: qiyosiy tahlil. – Samarqand: SamDU, 2022. – 196 b.
11. Ismoilov A. Tarixiy tadqiqotlarda tizimli tahlil metodologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 210 b.
12. Karimov I. Qiyosiy tarixshunoslik asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 190 b.
13. Bartold V. V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990. – 520 b.
14. Bartold V. V. Turkistonning madaniy hayoti tarixi. – Toshkent: Fan, 1998. – 312 b.
15. Ahmedov B. A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 384 b.
16. Azamat Ziyoyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b.
17. Bobobekov H. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996. – 240 b.
18. Bobobekov H. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2010. – 304 b.
19. Nabyev R. N. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 420 b.
20. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1989. – 296 b.
21. Hafiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – Toshkent: Sharq, 1999. – 560 b.
22. Muhammad Yusuf Munshiy. Tarixi Muqimxoniy. – Toshkent: Sharq, 2003. – 448 b.
23. Nalivkin V. P. Kratkaya istoriya Kokandskogo khanstva. – Qozon, 1886. – 248 b.
24. Semyonov A. A. Ocherki po istorii Sredney Azii. – Toshkent: Fan, 1954. – 336 b.
25. Bregel Yu. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003. – 148 p.
26. Bregel Yu. Khorezm Turks in the Nineteenth Century. – Bloomington: Indiana University, 1983. – 210 p.
27. Soucek S. A History of Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 400 p.
28. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 640 p.
29. Levi S. C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017. – 320 p.
30. McChesney R. D. Central Asia: Foundations of Change. – Princeton: Darwin Press, 1996. – 412 p.

-
- 13.00.00 Pedagogika fanlari
 - 13.00.01 Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi
 - 13.00.02 Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (sohalar bo'yicha)
 - 13.00.03 Maxsus pedagogika
 - 13.00.04 Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi
 - 13.00.05 Kasb-hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi
 - 13.00.06 Elektron ta'lim nazariyasi va metodikasi (ta'lim sohaları va bosqichlari bo'yicha)
 - 13.00.07 Ta'limda menejment
 - 13.00.08 Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
 - 13.00.09 Ijtimoiy pedagogika
 - 07.00.00 Tarix fanlari
 - 19.00.00 Psixologiya fanlari
 - 01.00.00 Fizika-matematika fanlari
 - 02.00.00 Kimyo fanlari
 - 03.00.00 Biologiya fanlari
 - 09.00.00 Falsafa fanlari
 - 10.00.00 Filologiya fanlari
 - 11.00.00 Geografiya fanlari

AKTABGACHA VA AKTAB TA'LIMI

Mas'ul muharrir: Ramzidin Ashurov

Ingliz tili muharriri: Murod Xoliyorov

Musahhih: Alibek Zokirov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2026. №8(1)

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

"Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali 26.09.2023-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №C-5669363 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.
Litsenziya raqami: № 136361.

Manzilimiz: Toshkent shahar, Yunusobod tumani
19-mavze, 17-uy.